

Limburg is judenfrei

Jodendeportaties uit Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog, een drama in drie bedrijven

Inleiding

Vijf en zestig jaar geleden, 8 april 1943, kon Hanns Rauter, de *Höhere SS- und Polizeiführer* in het bezette Nederland, voldaan vaststellen dat de *Provinzentjudung* van Limburg was voltooid. De laatste nog legaal in deze provincie verblijvende joden waren afgeleverd in het *Judendurchgangslager Hertogenbusch* te Vught.¹

Tijdens de Tweede Wereldoorlog probeerde het Nazi-regime alle Europese joden te doden. Tussen de vijf en zes miljoen mensen werden geëxecuteerd, uitgehongerd of vergast, niet omdat ze zich hadden verzet tegen het bewind van Hitler, maar alleen omdat ze geboren waren als jood. De moordmachine bereikte een half miljoen bewoners van het getto van Warschau; zij bereikte ook die ene joodse bewoner van Klimmen.

De geschiedenis van de Holocaust in Limburg moet nog worden geschreven. De geschiedenis van de jodenvervolgving heeft ook in deze provincie haar lokale bijzonderheden. Dit artikel handelt over de weg die vooraf ging aan Rauters tevreden gevoel op 8 april 1943.

De meeste van de ruim achthonderd joodse slachtoffers van de Holocaust waren uit Limburg weggevoerd in drie grote deportaties. Op 25 augustus 1942 en begin november 1942 werden in totaal vijfhonderd Limburgers via Maastricht naar Westerbork gedeporteerd. De slachtoffers moesten geloven dat het ging om werkverschaffingmaatregelen. Bij de oproep speelden de Arbeidsbureaus een grote rol, en ouderen en zieken kregen vrijstelling. Na november 1942 verbleven er nog een paar honderd joden legaal in Limburg. De meerderheid bestond uit ouderen. Op 30 maart 1943 kwam het bevel van Rauter om acht Nederlandse provincies, waaronder Limburg, vóór 10 april geheel van joden te zuiveren. Alle joden uit deze gebieden moesten worden verzameld in het kamp Vught. Op 7 en 8 april kwamen de laatste legale joden uit de acht provincies het kamp binnen. Onder hen bevonden zich alle joodse Limburgers, die men te pakken had gekregen. Het was de derde grote deportatie. Het lot van deze laatste groep Limburgse joden is het onderwerp van deze studie. Wij willen trachten vast te stellen om hoeveel mensen het ging, en wat

¹ Dr. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 6, juli '42-mei '43, eerste helft* ('s-Gravenhage 1975) 355; en: Dr. J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom (1940-1945), deel 1* (achtste druk, 's-Gravenhage 1985) 350.

de sociale samenstelling was van de groep. Wij beschrijven wat er met hen gebeurde. Maakte het feit dat de ouderen in augustus 1942 werden vrijgesteld van deportatie deel uit van bewuste misleiding van de kant van de Duitsers? Het bevel om Limburg te verlaten verschilde voor de mensen die in 1942 werden gedeporteerd aanzienlijk van dat voor de groep die in april 1943 werd gedwongen naar Vught te verhuizen. Wat waren die verschillen?

De catastrofe in een provincie in de Mediene

Limburg kende minstens zes eeuwen een joodse gemeenschap. De meeste joden waren handelaars. Zij kochten en verkochten rundvee en vlees, oud ijzer en lompjes, en textiel. In de jaren voor de oorlog waren de oudere joden vooral veehandelaar en slager, de jongeren winkelier en textielhandelaar. Van de jongste generatie hadden velen een ambacht geleerd.²

In totaal woonden er in Limburg in 1939 ongeveer vijftienhonderd joden (zie bijlage tabel 4 op bladzijde 22). Grotere gemeenschappen waren er in Maastricht en Sittard; kleinere in Gennep, Venlo, Roermond, Geleen, Beek, Meerssen, Gulpen, Heerlen, Kerkrade, Valkenburg, Heer, Amby en Vaals; individuele gezinnen in vijftien andere plaatsen. Van deze mensen werden er ruim achthonderd vermoord. Méér dan veertig procent overleefde de oorlog, in meerderheid door onder te duiken. Over heel Nederland was het overlevingspercentage lager dan 25. De overlevingskansen verschilden sterk per gemeente. In Sittard overleefden slechts 27 van de 140 joden die in 1940 in de stad woonden, de oorlog.³ In Heerlen en Maastricht overleefde ongeveer de helft, en in Beek tweederde deel van de joodse inwoners.

De provincie is getroffen door drie grote deportaties, voorafgegaan door een proloog.

Proloog, de katholiek-gedoopte joden

De eerste Limburgse joden die werden gedeporteerd en vermoord waren katholiek. Toen op 15 juli 1942 de eerste trein uit Westerbork naar Auschwitz was vertrokken, liet *monseigneur* Jan de Jong, aartsbisschop van Utrecht, in de Nederlandse kerkprovincie een protestbrief van de kansel voorlezen. Als represaille werden op 3 augustus in heel Nederland katholiek-gedoopte joden gearresteerd, en naar kamp Amersfoort gebracht.

² Fiet van Rooy-Trienekens, *Joden van Heerlen in de Tweede Wereldoorlog* (Nijmegen 1998) 29.

³ Gemeentearchief Sittard, dossier 1.775 doos 8.

Onder hen waren dertig Limburgers. De meesten werden weer vrijgelaten; echter 92 katholieken, onder wie een tiental Limburgers, stierven op 9 augustus in de gaskamer van Auschwitz. Onder de slachtoffers waren de Karmelietes en filosofe Edith Stein en haar zuster. Deze uit Duitsland gevluchte gedoopte joden werden gearresteerd in het klooster van de Carmel in Echt.

Eerste akte, augustus 1942, doelgerichte misleiding

De grootste deportatie uit Limburg vond plaats op 25 augustus 1942. Toen vertrokken ongeveer driehonderd joden uit Limburg naar Westerbork. Uit de hele provincie hadden ze zich moeten verzamelen in een schoolgebouw aan de Professor P. Willemstraat te Maastricht. De op naam gestelde oproep, die afkomstig was van de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung Amsterdam*, was op 22 en 23 augustus aan de betreffende personen uitgereikt door een lokale politieambtenaar, en bevatte de volgende tekst:

“U moet zich voor eventuele deelname aan een, onder politietoezichtstaande werkverruiming in Duitsland voor persoonsonderzoek en geneeskundige keuring naar het doorgangskamp Westerbork, station Hooghalen, begeven. Daartoe moet U op 25 augustus 1942 om 20 uur op de verzamelplaats School Prof. P. Willemstraat, Maastricht, aanwezig zijn. [...]”⁴

Daarna volgde een opsomming van mee te nemen goederen en over strafmaatregelen in geval van niet gehoorzamen.

‘Werkverruiming’ was de centrale term bij de administratieve voorbereiding, ook voor de Nederlandse betrokken autoriteiten. Nederland was tijdens de crisisjaren gewend geraakt aan het begrip ‘arbeidsverruimende maatregelen’. Veel joden in het noorden van het land waren al eerder opgeroepen voor verplichte arbeid in joodse werkkampen. Aanvankelijk waren slechts werkloze mannen opgeroepen, maar later moesten ook joden die wel een baan hadden, zich melden. Deze gedwongen arbeidsinzet was de Limburgse joden goeddeels voorbijgegaan. Nu waren de perifere provincies aan de beurt, en de werkverruiming zou plaatsvinden *buiten* Nederland, in het onbestemde ‘Oosten’.

Deze misleiding werd op een geraffineerde wijze vormgegeven. Dat het om werkverschaffing ging, mocht blijken uit de administratieve afwikkeling van de

⁴ Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL) Maastricht, Archief Gemeentepolitie Maastricht (dossier 20.108a), inv.nr. 1737.

maatregel, uit de samenstelling van de doelgroep en uit de wijze waarop vrijstellingen werden verleend wegens persoonlijke omstandigheden.

De concrete voorbereidingen voor de eerste grote deportatie uit Limburg begonnen in juni 1942. Zij laten zich als volgt reconstrueren. Het initiatief ging uit van de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung, Dienststelle des Befehlhabers der Sicherheitspolizei und der SD* in Amsterdam. Deze instantie vroeg medio juni 1942 via de Commissaris der provincie Limburg aan de burgemeesters van Limburg om een lijst in vijfvoud van alle in de gemeente wonende joodse personen, ongeacht hun nationaliteit “*zur Erfassung und Überprüfung*” (voor registratie en controle). De lijst moest worden aangeleverd in alfabetische volgorde, met vermelding van naam, geboortedatum en –plaats, nationaliteit, beroep, burgerlijke staat en adres. Op 24 juni werd dit verzoek door de Commissaris doorgegeven aan de “Heeren Burgemeesters der gemeenten”.⁵ Ondertussen nam de *Zentralstelle* ook initiatieven in een andere richting. Via de *Beauftragte für die Stadt Amsterdam* ontving het Gewestelijk Arbeidsbureau van Amsterdam op 15 juni de opdracht tot “*Einstellung der Erfassung (registratie) der 16-40 jaehrigen Juden fuer die Judenlager in der werkverruiming*”. Op 10 juli werden de leeftijdsgrenzen via dezelfde weg verruimd tot de groep van 16 tot 60 jaar. Het arbeidsbureau van Amsterdam kreeg de opdracht deze opdracht per ommekeer door te geven aan alle Gewestelijk Arbeidsbureaus van Nederland. Dat gebeurde op 13 juli door middel van een telex. Het Bureau schreef hierbij dat “voor zoover de namen der 40-60 jarigen nog niet in uw bezit zijn, kunt u deze van het bevolkingsregister ter plaatse verkrijgen”. Op 14 juli schreef de Directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau te Heerlen een brief aan alle burgemeesters in zijn ambtsgebied. Hij verzocht, met verwijzing naar de bovenvermelde telex uit Amsterdam, om een aanvullende lijst van alle mannelijke Nederlandse joden. Hij verzocht tevens om aan te geven wie gehuwd was met een niet-joodse vrouw, omdat “deze op grond van deze omstandigheid vrijgesteld kan worden van uitzending naar een werkverruimingskamp”. Op 17 augustus ging wederom een telex van het arbeidsbureau van Amsterdam naar het Gewestelijk Arbeidsbureau van Heerlen, die ook deze keer meteen werd doorgestuurd naar de burgemeesters. Er was weer sprake van een wijziging. De leeftijdsgrenzen werden opnieuw veranderd. De doelgroep werd nu alle mannelijke joden van 18 tot 60 jaar. Ook de regio werd nader omschreven. De *Beauftragte für die Stadt Amsterdam* wenste dat

⁵ Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), Archief van de Commissaris van Limburg, voorlopig inv.nr. 3020.

alle joden tussen de 18 en de 60 jaar, voor zover woonachtig in Groningen, Friesland, Drente, Overijssel, Gelderland, Limburg en de gemeente Amsterdam, zouden worden opgeroepen en gekeurd om hen te verwijzen naar de werkverruiming.⁶

Dit zou het uitgangspunt worden van de grote deportatie van 25 augustus. Met één verandering nog: op die datum werden niet alleen de mannelijke joden van 18 tot 60 jaar gedeporteerd, maar ook hun vrouwen en kinderen. Een officiële brief die opdracht geeft de gezinnen mee te deporteren, heb ik niet gevonden. Toch moet de expliciete opdracht hiertoe wel hebben bestaan, want uit Limburg werden op 25 augustus ook de vrouwen en kinderen naar Westerbork gestuurd. Dit was niet in strijd met de uitgezette strategie van misleiding, waarin de wegvoering consequent werd aangeduid als werkverruimende maatregel. Integendeel, het paste er naadloos in. Want, aldus *Generalkommissar* Fritz Schmidt, de vertegenwoordiger van de NSDAP in Nederland, tijdens de feestrede die hij op 2 augustus 1942 mocht houden bij het tienjarig bestaan van de Nationaal-Socialistische *Ortsgruppe* in Waubach: “*Wir sind keine Barbaren. Wir wollen auch den Juden ihre Familien mitgeben*”. Dat was puur goedheid van de Duitsers, want de jood had alle ellende aan zichzelf te wijten, en moest nu “*arbeiten, und das wiedergutmachen was er mit seiner Hetze in diesem Krieg ausgerichtet hat*”.⁷

Op 22 augustus kregen in Limburg in totaal ongeveer zeshonderd mensen een oproep zich te melden. Zij waren zonder uitzondering jonger dan 60 jaar. De burgemeesters dienden hun politiecorpsen opdracht te geven de mensen te arresteren. De joden uit gemeenten ten zuiden van Beek, alsmede die uit de stad Venlo, moesten door de lokale gemeentepolitie worden overgedragen aan de gemeentepolitie van Maastricht: zij was belast met de administratieve afwikkeling. De Maastrichtse politie zou de arrestanten overdragen aan de Duitse autoriteiten. De politie van de gemeenten Gennep, Roermond, Sittard, Geleen en Beek droegen “hun” joden rechtstreeks over aan de Duitsers, in het schoolgebouw aan de Prof. P. Willemstraat, zonder tussenkomst van de Maastrichtse collega’s.

In de school verzamelden zich honderden mensen. Zij werden er geregistreerd, en kregen van de Joodse Raad wat spullen mee voor onderweg. Midden in de nacht ging de hele stoet op weg naar het station van Wijck-Maastricht, gelegen op tweehonderd meter afstand. Deze gebeurtenissen zijn op een zeer indringende wijze beschreven door een anonieme medewerkster van de Joodse Raad van Amsterdam. Uit dit verslag wordt door

⁶ Alle brieven aanwezig in Gemeentearchief Beek, inv.nr. 1519.

⁷ Presser, *Ondergang*, 267.

De Jong uitvoerig geciteerd.⁸ In alle Limburgse publicaties wordt deze beschrijving geheel of gedeeltelijk overgenomen. Steeds wordt dat ene zinnetje herhaald: “Er deed zich het merkwaardige feit voor dat hier de grootste opkomst is geweest van het heele land”. Bij deze opmerking kan men een kanttekening plaatsen. Gezien de cijfers lijken Limburgse joden niet méér dan anderen bereid te zijn geweest de orders van de bezetter op te volgen. Meer dan veertig procent wist zich te onttrekken aan deportatie. Het verslag van de medewerkster van de Joodse Raad geeft meer informatie:

“ [...] zoo langzamerhand is bekend geworden in welke gevallen [...] uitstel of vrijstelling wordt verleend. De meest voorkomende zijn: ziekte, “Wehrmachtswichtigkeit”, lidmaatschap Joodsche Raad, en dan nog [...] Witrussen. [...]. Wat voornamelijk meteen vrijgesteld kon worden waren zieken en Witrussen. Je begrijpt wel dat de ziekenhuizen in het heele land uitpuilen van de Joden; [...]. Er was maar een doodenkele arts of genees-heer-directeur, die bang was zichzelf te compromiteeren door een attest af te geven waarmee hij een ander het leven kon redden.[...] De vrouw van een onzer advocaten, een arische doctores, heeft prachtig werk verricht: in de dokterskamer verzamelde ze alle invaliden – kreupelen, gebochelden, verlamden, enz. – Toen riep ze de Obersturmführer, en zei: “Dat is jullie “Arbeitseinsatz” voor Deutschland”.”⁹

Als men uitgaat van de lijsten van opgeroepen personen, dan blijkt dat slechts ongeveer de helft daadwerkelijk werd weggevoerd uit Maastricht. Van de 159 opgeroepen uit de gemeente Maastricht werden er 29 niet thuisgetroffen, toen een politieagent hun de oproep voor de arbeidsverruiming kwam overhandigen. Op de achterzijde van de betreffende oproepen schreef deze: ‘niet thuis’, ‘aan het wandelen’, of ‘in het ziekenhuis’. Van de overigen kwam opnieuw een aantal niet opdagen op 25 augustus, en 33 personen werden naar huis gestuurd, met aantekeningen op de achterkant van de brief, als: ‘jodenraad heeft gezegd dat zij blijven totdat een kind hersteld is. Kind in ziekenhuis’, ‘moeder is ziek, naar huis’, met toestemming naar huis, ziek’. De overlevende Hans Bonn uit Venlo vertelde na de oorlog dat zijn vijftigjarige moeder met hulp van een dokter was opgenomen in het ziekenhuis, zonder dat zij ziek was. 94 van de 159 Maastrichtenaren werden uiteindelijk overgedragen “aan de *Sicherheitspolizei* om op transport te worden gesteld naar Westerbork (Dr)”. In Heerlen was het verschil tussen het aantal opgeroepen en het aantal gedeporteerden nog groter. Van de 56 personen die een aanzegging hadden gehad om zich te melden bij de

⁸ De Jong, *Het Koninkrijk, deel 6, eerste helft*, 33-34.

⁹ NIOD. Archief J.J. (Koo) Vorrink, (dossier 186c) inv.nr. 3a.

bus die hen vanaf station Heerlen naar Maastricht zou moeten brengen, verschenen er zeventien niet, en 27 werden vrijgesteld wegens ziekte van henzelf of een familielid. Uiteindelijk werden er twaalf overgedragen aan de gemeentepolitie van Maastricht. Van de zestig opgeroepen uit de gemeente Venlo werden er 28 naar Westerbork vervoerd. Van de 31 opgeroepen personen uit de gemeente Valkenburg kwamen er tien niet opdagen, en werden er zes naar huis gestuurd wegens ziekte.¹⁰ In totaal had de gemeentepolitie van Maastricht opdracht om 422 personen te arresteren. Telt men daarbij op de aantallen voor de gemeenten Gennep (ongeveer 10), Roermond (45), Sittard (75), Geleen (ongeveer 25) en Beek (6), dan komt men op een totaal van ongeveer 580 personen. Van deze zijn er ongeveer driehonderd daadwerkelijk op station Hooghalen aangekomen.¹¹ De spoorlijn had in die dagen nog geen aftakking naar het Kamp Westerbork. De mensen moesten in de vroege ochtend van 26 augustus naar het kamp lopen. Allen waren jonger dan zestig jaar. Ongeveer tweehonderd van hen bleven slechts twee dagen; zij werden ingedeeld bij het transport van 28 augustus richting Auschwitz. De reis ging per personentrein, waaraan een goederenwagon was gekoppeld voor de bagage.¹² De Limburgers maakten een derde deel uit van dit transport, dat in zijn geheel bestond uit 608 personen. Het is informatief het Limburgse deel te vergelijken met het niet-Limburgse deel. (Zie tabel 1)

Tabel 1. Transport 28 augustus 1942 naar Auschwitz

	Geb. tot 1882	Geb. 1883-1926	Geb. vanaf 1927	Totaal
Limburgers	0	185	16	201
Niet-Limburgers	107	238	62	407
Totaal	107	423	78	608

¹⁰ RHCL, Archief Gemeentepolitie Maastricht, inv.nr. 1737.

¹¹ Cijfers ontleend aan Archief Gemeentepolitie Maastricht, inv.nr. 1739, aangevuld met, en gecorrigeerd voor de lijsten die zijn aangetroffen in diverse locale publicaties.

¹² NIOD, dossier Kamp Westerbork (dossier 250i) inv.nr. 1037, met interviews van overlevenden.

Onder de Limburgers was niemand ouder dan zestig jaar. Onder de vierhonderd andere reizigers, die voor een belangrijk deel afkomstig waren uit Haarlem, bevond zich een relatief groot aantal ouderen.¹³ Een teken dat in Limburg een ander deportatiebeleid werd gevolgd dan in andere delen van het land.

Het transport van 28 augustus ging per personentrein. De reis verliep redelijk comfortabel. “Iedereen was opgewekt en vrolijk”.¹⁴ Aan die vrolijkheid kwam een abrupt einde, want op 29 augustus in de late namiddag stopte de trein in Kosel, een werkkamp ongeveer een uur rijden vóór Auschwitz-Birkenau. De trein met de Limburgers was de eerste die bij dit kamp halt hield. Alle mannen tussen 18 en 50 jaar, die tot dat moment nog de illusie hadden dat zij in een ver werkkamp, maar verenigd met hun gezinnen, zouden moeten werken, werden met geweld gescheiden van vrouw en kinderen. Zij waren verbijsterd dat de trein zonder hen verder reed. 158 mannen, onder wie 75 Limburgers, begonnen aan hun Odyssee langs tientallen werkkampen, waarbij de meesten de dood vonden, ‘ergens in Midden-Europa’. Zes Limburgers kwamen in 1945 uitgemergeld en ziek weer thuis.¹⁵ Thuis, maar wel een huis zonder vrouw en kinderen. De 125 vrouwen, kinderen en de mannen van 50 tot 60 jaar die de trein niet hadden verlaten, vonden allemaal de dood in Auschwitz, 117 van hen op 31 augustus in de gaskamer.

Tweede akte, november 1942, voor de ‘arbeidsinzet’ van bed gelicht

In het najaar van 1942 vond een tweede cluster van deportaties uit Limburg plaats. Het gebeurde niet in de hele provincie op precies dezelfde dag, maar in veel gemeenten vonden arrestaties plaats op 10 en 11 november. De meeste toen gedeporteerde joden waren om de een of andere reden vrijgesteld in augustus. Deze keer werden de mensen niet opgeroepen om te verschijnen op een verzamelplaats. In een naoorlogse brief vroeg de Officier van Justitie aan de Commissaris van Politie te Maastricht hem te berichten “of nagegaan kan worden of omstreeks 10 november 1942, toen joden zich moesten melden, deze uit zichzelf zijn gekomen, of door de Politie moesten worden gehaald”. De Commissaris antwoordde: “Er zijn op 11 november 1942 in opdracht van de

¹³ NIOD, dossier Kamp Westerbork (dossier 250i) inv.nrs. 1037 (interviews met overlevenden), en 245 (transportlijst).

¹⁴ NIOD, dossier Kamp Westerbork (dossier 250i) inv.nr. 1037 (Interview met Hans Bonn).

¹⁵ Ibidem, inv.nr. 1037.

Sicherheitspolizei [in Maastricht] 16 personen van Joodschen bloede gearresteerd in hun woning”.¹⁶ Zij werden ‘s nachts van hun bed gelicht. Toch werd ook deze deportatie weer aangeduid als werkverruimende maatregel, en ook nu werden geen mensen die ouder waren dan zestig jaar afgevoerd. Ook deze keer werden weer namen op de lijsten doorgestreept met opmerkingen als: ‘ziekenhuis’, ‘vrouw krankz[innig]’, en ‘naar huis, proc[es] verb[aal]’.¹⁷

De omvang van de najaarsdeportaties uit Limburg is niet precies vast te stellen, want de administratie van deze deportatie in de politiearchieven is veel onvollediger dan die van de acties van augustus. Uit de stad Maastricht werden op 11 november zestien mensen gearresteerd, en overgebracht naar het Huis van Bewaring. De volgende dag gingen zij naar Westerbork. 23 personen werden niet thuis aangetroffen, en tien bleven thuis omdat ze ziek waren. Zes werden vrijgesteld omdat zij over een geldige *Sperre* bleken te beschikken, waardoor zij ‘*bis auf weiteres vom Arbeitseinsatz freigestellt*’ waren. Van de zieken en ‘afwezigen’ werden er op 12 november alsnog acht nagezonden.¹⁸ Het was niet de enige deportatie uit Maastricht in deze periode. Op 16 oktober waren zeven personen naar Westerbork overgebracht. Op 29 oktober had de burgemeester van Maastricht in een brief aan de Commissaris der Provincie “[...] de eer U mede te delen dat [...] in overeenstemming met de desbetreffende vigeerende voorschriften [...] alhier zijn aangehouden, teneinde op transport te worden gesteld naar Westerbork, de navolgende personen van joodschen bloede: [...]”, waarna een lijst van zes personen volgt. Op 7 november volgden nog eens drie arrestaties, en op 11 februari vier.¹⁹ Uit Roermond werden op 10 en 11 november 23 mensen naar Westerbork gebracht, uit Venlo negen, en in Sittard werden 36 mensen van hun bed gelicht.²⁰ Als we de gegevens van de nauwkeurig onderzochte gemeenten extrapoleren voor de hele provincie zullen er in de periode rond begin november uit Limburg ongeveer tweehonderd mensen zijn gedeporteerd.

Vijfhonderd mensen waren toen uit de provincie weggevoerd, afkomstig uit een en twintig gemeenten.²¹ De mannen moesten naar het Oosten om daar te werken, en ze

¹⁶ RHCL, Archief Gemeentepolitie Maastricht (dossier 20.108a) inv.nr. 1738.

¹⁷ Archief Gemeentepolitie Maastricht, inv.nr. 1737; en F. van Rooij-Trienekens, *Joden van Heerlen in de Tweede Wereldoorlog* (Beek-Ubbergen 1998).

¹⁸ RHCL, Archief Gemeentepolitie Maastricht, inv.nr.1738.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Gegevens uit diverse locale studies: Van Bruggen, *Joods Roermond*,33.; Van Luijn, *Stadt Sittardt*, 216; *Dodenboek Venlo*, website gemeente Venlo; Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, 89.

²¹ NIOD, dossier van de *Beaufragten* (dossier 86), inv.nr. 432.

hadden hun gezinnen mogen meenemen. Natuurlijk hadden ook in Limburg velen hun ernstige twijfel bij dit verhaal, gezien ook het grote aantal Limburgers dat zich aan de *Arbeitseinsatz* had onttrokken door onder te duiken. Maar veel anderen waren blijven geloven dat de reis naar het oosten bedoeld was om daar te werken. Dat gold voor de joden, en dat gold ook voor de ambtenaren die de Duitse maatregelen uitvoerden. In alle correspondentie was steeds gesproken over de deportaties als over ‘arbeidsverruimende maatregelen’. Mensen van wie geen arbeidsprestatie mocht worden verwacht, de ouderen en de zieken, waren vrijgesteld.

De ouderen waren tot dan toe de dans geheel ontsprongen. Dat zou veranderen.

Derde akte, april 1943, de provincie judenfrei

Na november 1942 verbleven er nog enkele honderden joden legaal in Limburg. Op 19 januari 1943 werd er een nieuwe inventarisatie gemaakt. De *Beauftragte des Reichskommissars für die Provinz Limburg* droeg de burgemeesters op een lijst te maken van alle nog in hun gemeente verblijvende joden en hun woningen. Bij iedereen moest worden vermeld “*aus welchen Gründen* [de jood was] *zurückgestellt*”²². Onder de legale joden waren enkele ‘bevoorrechten’, mensen met een *Sperre*. Onder hen waren alle medewerkers van de Joodse Raad. De meerderheid van de Limburgse restgroep bestond uit ouderen. Waarschijnlijk voelden de meesten van hen zich veilig: ze waren immers te oud voor de arbeidsinzet. Maar het liep anders. Op 30 maart 1943 kwam er een bevel van Rauter om acht Nederlandse provincies (alle, behalve de beide Hollanden en Utrecht) vóór 10 april geheel van joden te zuiveren. Alle *Volljuden* uit deze gebieden, met uitzondering van de gemengd-gehuwden, moesten worden samengebracht in het kamp Vught. Alle *Sperren* kwamen te vervallen.²³ Tijdens zijn proces in 1948 in Den Haag werd Rauter gevraagd naar de reden van deze maatregel. Hij antwoordde dat *Provinzentjudung* nodig was ter wille van de openbare veiligheid. Er waren namelijk joden ontsnapt uit Amsterdam, en deze waren verantwoordelijk voor aanslagen in de ‘provincie’. Deze situatie vereiste de inzet van een heel politieregiment.²⁴ Het echte motief was banaler. Het *Reichssicherheitshauptamt* had bij monde van Adolf Eichmann vanuit Berlijn nieuwe quota doorgegeven van het aantal

²² Ibidem.

²³ De Jong, *Het Koninkrijk, deel 6, eerste helft*, 319.

²⁴ Presser, *Ondergang*, 350.

joden dat Nederland in de zomer van 1943 moest leveren voor de gaskamers. Het was gemakkelijker deze quota te halen, als er een groot reservoir bestond waaruit men elke week kon putten om een deportatietrein te vullen.²⁵ Dit reservoir met joden uit de acht provincies kwam in Vught, en niet in Westerbork. Dit paste perfect in de nieuwe strategie van misleiding. Het was algemeen bekend dat de meerderheid van de Nederlandse joden vanuit Westerbork was gedeporteerd naar Polen, om daar te werken zoals velen nog dachten. De laatste groep, de ouderen, ging naar Vught. Velen meenden hierin een situatie te zien, die afweek van die van degenen die naar Westerbork waren gegaan. Zij dachten of hoopten in Vught te blijven. Niet onder prettige omstandigheden, maar in elk geval in Nederland.²⁶

Vught verschilde in veel opzichten van Westerbork. Westerbork was een *Durchgangslager* alleen voor joden. Zij verrichtten er nauwelijks economische arbeid. In Vught daarentegen zaten zowel joden als gewone gevangenen opgesloten, in aparte delen van het kamp. Beide groepen werden ingezet voor werk ten gunste van de Duitse oorlogseconomie. Het kamp stond, als enige in Nederland, rechtstreeks onder het *SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* onder leiding van Heinrich Himmler. Nadat het in januari 1943 eerst werd bevolkt door niet-joodse gevangenen afkomstig uit het Kamp Amersfoort, werden er vanaf eind februari duizenden joden aangevoerd uit Amsterdam.²⁷ In tegenstelling tot Westerbork, en in het verlengde van de economische functie van het kamp, werd van de gevangenen ook het beroep geregistreerd. Joodse en niet-joodse mannen werden aan het werk gezet in bedrijven binnen het kamp, en ook in zware *Außenkommando's* erbuiten.²⁸

Presser geeft informatie over het aantal Limburgers dat op 7 en 8 april verhuisde naar Vught:

“De Joden, wier eigendom ‘rechtmatig’ of ‘onrechtmatig’ verbeurd was verklaard, zien wij nog eenmaal als een korte glimp op een staatje van 28 maart 1943 met opgave van de uit Limburg naar het kamp Vught ‘vertrokkenen’. Daar gaan ze uit de grote en kleine plaatsen, de ene vrouw uit Gronsveld, de ene vrouw uit Herten, de ene man uit Kerkrade; uit Arcen een man, een vrouw, een kind; uit Amby twee

²⁵ De Jong, *Het Koninkrijk, deel 6, eerste helft*, 355.

²⁶ De Jong, *Het Koninkrijk, deel 8, tweede helft*, 677.

²⁷ De Jong, *Het Koninkrijk, deel 8, tweede helft*, 606.

²⁸ De Jong, *Het Koninkrijk, deel 6, eerste helft*, 353.

mannen, twee vrouwen, twee kinderen; uit de hele provincie 119 mannen, 156 vrouwen, 25 kinderen; [...]”.²⁹

Het was geen staatje van 28 maart 1943, zoals Presser stelt. Het getal van in totaal driehonderd is gebaseerd op een verslag van de *Beaufragte* van Limburg aan zijn collega in Amsterdam, dat gedateerd is 12 april 1943. Het document vermeldt ook de precieze aantallen voor alle afzonderlijke Limburgse gemeenten.³⁰ Vervolgens deed zich echter een probleem voor. Het bovenvermelde staatje vermeldt geen namen. In het gemeentearchief van Maastricht bevindt zich een lijst met 67 namen. Deze lijst draagt geen datum, en geen omschrijving. Op de genoemde lijst staan tientallen personen, van wie vaststaat dat ze op 8 april naar Vught zijn gegaan. De verhouding (32 vrouwen, 26 mannen, 9 kinderen) komt precies overeen met de getallen uit tabel 2. Wij mogen voor zeker aannemen dat het hier de lijst betreft van personen uit de gemeente Maastricht, die op 8 april zijn vertrokken naar Vught.³¹ Van de 67 personen die voorkomen op de Maastrichtse lijst zijn er echter 24, meer dan een derde deel, nergens terug te vinden. Hun namen komen niet voor in de lijst van Maastrichtse oorlogsslachtoffers, niet op het Digitaal Monument, en evenmin in de deportatielijsten naar Sobibor.

Bij het nalopen van de naamlijsten van joodse oorlogsslachtoffers van afzonderlijke Limburgse gemeenten treft men veel minder dan 308 personen aan die zeker of waarschijnlijk deel hebben uitgemaakt van de groep van april 1943. Een (niet representatieve) steekproef leverde geen eenduidige verklaring voor dit verschil. Van vijftien van de 24 ontbrekende namen van Maastrichtenaren werd nagegaan, of er van hen een individueel dossier voorkwam in het herinneringscentrum Westerbork. Dat bleek het geval te zijn in negen gevallen. Drie personen waren tijdens de oorlog overleden, één in een Nederlands ziekenhuis, twee na deportatie naar Sobibor. Zij waren niet opgenomen op de Maastrichtse slachtofferlijst. Zes anderen hadden de oorlog overleefd. Van zes personen ontbrak ook in Westerbork elk spoor. Een tweede steekproef uit de joodse gemeenschap van Sittard mislukte, omdat er geen lijst is bewaard van de zestig personen die op 8 april vanuit Sittard naar Vught vertrokken. Het probleem van de ontbrekende namen bleek vooralsnog niet helemaal op te lossen. Waarschijnlijk is het verschil tussen het aantal personen dat wordt genoemd in het

²⁹ Presser, *Ondergang*, 416.

³⁰ NIOD, dossier Kamp Vught (dossier 250g) inv.nr. 316. Het document kon worden opgespoord met de vriendelijke medewerking van de heer Hans de Vries.

³¹ RHCL, Archief Gemeentepolitie Maastricht, inv.nr. 1737.

verslag van de *Beaufragte*, en het aantal namen dat op de herdenkingslijsten voorkomt, niet op één manier te verklaren. De tabel van de *Beaufragte* is zeker niet helemaal nauwkeurig, zoals wordt bewezen door die ene vrouw uit Beek die voorkomt op de lijst van gedeporteerden, terwijl zij was ondergedoken. Een aantal mensen is overleden of werd gedeporteerd, en is vervolgens in Limburg niet opgenomen in de lijsten van oorlogsslachtoffers, getuige de genoemde drie personen uit Maastricht. Een groep mensen heeft de oorlog overleefd. De anderen zijn mogelijk uit Vught vrijgelaten. Nader onderzoek is op zijn plaats.

De voorbereiding van de deportatie van april 1943 verliep heel anders dan die van acht maanden eerder. Deze keer was er geen sprake van arbeidsinzet. Het bevel van Rauter om acht provincies in één klap *judenfrei* te maken bereikte de burgemeesters van de provincie langs twee wegen. Op 28 maart verscheen er een *Anordnung* in de pers:

“Anordnung des Generalkommissars für das Sicherheitswesen über den Aufenthalt von Juden in den Provinzen.

Auf Grund des §47 der Verordnung Nr.1/43 des Reichskommissars für die besetzte niederländische Gebiete über den Ordnungsschutz ordne ich an:

§1

Mit Wirkung vom 10. April 1943 ist Juden der Aufenthalt in den Provinzen Friesland, Drenthe, Groningen, Overijssel, Gelderland, Limburg, Nordbrabant und Zeeland verboten.

§2

Juden, die sich derseit in den genannten Provinzen aufhalten, haben in das Lager Vught überzusiedeln. [...].

§4

(1) Ausgenommen von den Vorschriften der §§ 1-3 sind:

1) Juden in den Lagern Westerbork, Vught, Barneveld und Doetichem.

2) Juden in Mischehen.

(2) Für weitere Ausnahmefälle kann die Zentralstelle für jüdische Auswanderung Amsterdam die Genehmigung zum Aufenthalt oder zu Reisen in den genannten Provinzen erteilen.

[...].

§6

Wer den Bestimmungen der §§1-3 zuwiderhandelt oder sie umgeht, wird [...] mit Haft bis zu 6 Monaten und mit Geldstrafe bis eintausend Gulden oder mit eine dieser Strafen bestraft. [...].

Den Haag, den 29 März 1943

Der generalkommissar für des Sicherheitswesen:

De burgemeesters konden het dus uit de krant kunnen vernemen. Op dezelfde dag bereikte het bevel van Rauter het Limburgse bestuursapparaat ook per post. De *Beauftragte für die Stadt Amsterdam* stelde zijn Limburgse collega ervan in kennis door middel van een telegram, fs. 397, op 28 maart. Dit is de datum die abusievelijk door Presser is aangegeven als de datum van het overzicht van uit Limburg gedeporteerde joden, terwijl de brief met het staatje in feite een *antwoord* was op telegram fs. 397 van 28 maart. De Limburgse *Beauftragte* stuurde op 31 maart een brief aan alle burgemeesters van de provincie:

“*Betr. Umsiedlung von Juden. Zu der von dem Generalkommissar für das Sicherheitswesen durch die niederländische Presse bekanntgegebenen Anordnung über die Umsiedlung von Juden in die verschiedenen in den Niederlanden eingerichteten Lager gebe ich Ihnen noch folgendes bekannt: [...] Bis spätestens 10 April 1943, 6 Uhr Abends (dieser Termin ist unbedingt innezuhalten) ist mir die Anzahl der übersiedelten Juden zu melden, und zwar getrennt nach:*

A) 1. männlichen Juden,

2. weiblichen Juden,

3. Kinder unter 14 Jahren,

B) die Anzahl der durch die Umsiedlung freigekommenen Wohnungen. [...].”³³

De brief geeft opdracht de vrijgekomen woningen te verzegelen, en daarvan verslag te doen aan de politieke leider van de regionale *Ortsgruppe der NSDAP*. De overijverige N.S.B.-burgemeester van Beek schreef op de eerste instructie met potlood de personalia van de vier nog in de gemeente verblijvende joden.³⁴

In de *Anordnung* was gesteld dat in zeer bepaalde gevallen de *Zentralstelle* een uitzondering kon maken. Op 2 april verzond deze instantie een lijst, die was opgesteld in overleg met de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters. Hierop stonden 174 namen van personen die voorlopig in de provincie mochten blijven wonen, in afwachting van de uitslag van een onderzoek over hun afstamming. Onder hen waren achttien Limburgers.³⁵

Vanaf 9 april kwamen de verslagen van de burgemeesters binnen bij de *Beauftragte*. De burgemeester van Nieuwenhagen meldde dat vier joden waren ‘*übergesiedelt*’ naar

³² NIOD, Archief van de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz (dossier 020) inv.nr. 925.

³³ Gemeentearchief Beek, inv.nr. 1519.

³⁴ Ibidem.

³⁵ NIOD, Archief van de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz (dossier 020) inv.nr. 925.

Vught. Helaas konden twee anderen niet worden overgebracht omdat zij in het ziekenhuis lagen, en drie omdat ze waren ‘*durchgebrennt*’ (er tussenuit geknepen). Gelukkig kon één van de laatste drie later nog worden nagezonden.³⁶ De burgemeester van Meerssen moest ook tot zijn schande bekennen, dat twee joden waren ontkomen, maar hij kon gelukkig wel de volledige woningvoorraad leeg opleveren.³⁷ Op 12 april kon de burgemeester van Beek melden aan de *Ortsgruppeleiter der NSDAP*, aan de gewestelijk politiepresident, en aan de *Beauftragte* dat de hele operatie probleemloos was afgewerkt. Een leugentje om bestwil stond in de brief aan de *Beauftragte*: in de lijst van mensen die naar Vught *abgereist* zijn, prijkt ook de naam van een mevrouw, die zeker niet in Vught verbleef, maar op haar onderduikadres in Beek.³⁸

Op 12 april had de *Beauftragte* van Limburg alle gemeentelijke verslagen binnen. Hij kon op zijn beurt verslag uitbrengen aan zijn Amsterdamse collega:

“an den herrn beauftragten (sic) des rk fuer die stadt amsterdam.

Betrifft; judenmassnahmen

Bezug: fs vom 28.3.43. nr. 397

In das Lager vught sind aus der provinz Limburg uebergesiedelt: [...].”

Dan volgt een lijst van alle Limburgse gemeenten, met vermelding van het aantal vertrokken mannen, vrouwen en kinderen uit elke gemeente.³⁹ Op 13 april volgde een aanvullend verslag. De getallen voor enkele gemeenten werden gecorrigeerd, en bovendien werd een overzicht gegeven van de 91 in Limburg vrijgekomen woningen. Alleen in Venlo had de actie geen lege woningen opgeleverd, omdat alle huizen meteen waren vergeven aan slachtoffers van de bombardementen.⁴⁰

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Gemeentearchief Beek, inv.nr. 1519.

³⁹ NIOD, Archief van het Kamp Vught (dossier 250g), inv.nr. 316.

⁴⁰ NIOD, Archief van de Beauftragten (dossier 86) inv.nr. 432.

Tabel 2. Deportatie op 8 april uit de Limburgse gemeenten naar Vught. De tabel is samengesteld uit een combinatie van het verslag van de Beauftragte für die Provinz Limburg van 12 april⁴¹, en de correctie daarop van 13 april⁴².

Gemeente	vrouwen	mannen	kinderen	totaal
Amby	2	2	2	6
Amstenrade	2	1	1	4
Arcen en Velden	1	1	1	3
Beek	2	2		4
Eijgelshoven	1	2	1	4
Eijsden	1	2		3
Geleen	12	3		15
Gennep	8	7	3	18
Grevenbicht	1	2		3
Gronsveld	1			1
Gulpen	6	2		8
Heer	2	2		4
Heerlen	4	4		8
Herten	1			1
Hoensbroek	4	3		7
Kerkrade		1		1
Limbricht	4	3	3	10
Maastricht	32	26	9	67
Meerssen	2	2		4
Mook en Middelaar	1	1		2
Nieuwenhagen	2	2	1	5
Roermond	12	6	2	20
Schinnen	1	1		2
Sittard	32	23	5	60
Susteren	1	1		2
Urmond	1			1
Vaals	3	5		8
Valkenburg	14	8		22
Venlo	7	6	2	15
totaal	160	118	30	308

De hele zaak werd afgesloten met een eindrapport van Willy Zöpf voor zijn baas Rauter. De *HSSP-Führer* zelf stuurde op 13 juli nog eens een brief naar de gemeenten waarin hij straffen in het vooruitzicht stelde voor Ariërs die nog joden in huis hadden. Hij voegde daaraan toe:

⁴¹ NIOD, Archief Kamp Vught (dossier 250g) inv.nr. 316.

⁴² NIOD, Archief van de Beauftragten (dossier 86) inv.nr. 432.

“Ik heb in den laatsten tijd moeten constateren, dat bij alle gevallen van sabotage en terreur steeds Joden, direct of indirect, betrokken waren, ja in de meeste gevallen zelfs de geestelijke vaders bleken te zijn. Mitsdien heeft de jodenkwestie thans als probleem van veiligheid een bijzonder karakter verkregen. Om het Nederlandse volk voor repressive (sic) maatregelen te vrijwaren is het derhalve plicht van iederen Nederlandschen politieambtenaar, die liefde heeft voor zijn volk, in nauwgezette plichtsbetrachting onmiddellijk in te grijpen, zoodra hij van een illegaal verblijf van Joden kennis neemt”.⁴³

Dit was precies het argument dat Rauter herhaalde tijdens zijn proces in 1945. Alle politieambtenaren van Maastricht moesten met hun handtekening bevestigen dat zij hadden kennis genomen van de voorschriften ‘ter bestrijding van het vluchten van joden’.⁴⁴

Uitzonderingen mochten niet worden gemaakt door de burgemeesters. Toch gelukte het in Roermond, Heerlen en Nieuwenhagen om voor enkele personen een vrijstelling om gezondheidsredenen te krijgen. De beide bejaarde inwoners van Heerlen werden de rest van de oorlog ongemoeid gelaten.⁴⁵

Om geen misverstand te laten bestaan over de vraag welke joden nog legaal in Limburg mochten blijven, zonder ster nog wel, stuurde de *Zentralstelle* een lijst rond van 42 Limburgse *Mischehen*, die samen negentig kinderen hadden.⁴⁶ De lijst was overigens niet volledig. De drie gemengd gehuwden uit Beek staan er bijvoorbeeld niet op.

Op 7 en 8 april kwamen ongeveer vierduizend joden uit de acht provincies het kamp Vught binnen, waarvan driehonderd uit Limburg. Het was de derde grote Limburgse deportatie. Onmiddellijk na aankomst in het kamp werden de gezinnen gescheiden. Mannen, vrouwen met hun kinderen tot vier jaar, en de kinderen van vijf tot en met dertien jaar werden in drie afzonderlijke barakken gehuisvest. De leden van een gezin zagen elkaar zelden. De mannen jonger dan zestig jaar werden ingedeeld bij diverse arbeidsploegen binnen of buiten het kamp. De ouderen liepen doelloos rond.⁴⁷ Tot opeens, op 8 mei, het vreselijke bericht kwam dat alle ouderen zouden worden overgeplaatst naar Westerbork. Een gevangene die een dagboek bijhield, beschreef hun

⁴³ Gemeentearchief Beek, inv.nr. 1519.

⁴⁴ RHCL, Archief Gemeentepolitie Maastricht, inv.nr. 1738.

⁴⁵ Van Bruggen, *Joods Roermond*, 37; Van Rooij-Trienekens, *Omdat wij joden waren*, 45, NIOD, Archief van de beauftragten (dossier 86) inv.nr. 432.

⁴⁶ NIOD, Archief van de Beauftragten (dossier 86) inv.nr. 432.

⁴⁷ De Jong, *Het Koninkrijk, deel 8, tweede helft*, 680.

vertrek: '[...] oude mensen, gesteund tussen jonge [...] gebogen onder bagage allen, op rug en schouders [...] alsof ze van de ene barak naar de andere gingen, en niet naar Polen'.⁴⁸ De schrijver had geen illusies meer over de toekomst. Onder de 1949 mensen die op 8 mei van Vught naar Westerbork verhuisden, waren ook de Limburgers die ouder waren dan zestig jaar.⁴⁹ Ook gezinnen met méér dan drie kinderen werden in dit transport opgenomen, evenals de 211 patiënten van het kampziekenhuis.⁵⁰ De meeste van deze nieuwe bewoners bleven maar drie dagen in Westerbork. Zij sliepen daar in de barakken 57, 58 en 60; meestal man en vrouw in dezelfde barak, maar op een andere rij bedden. Alleen de (vele) zieken werden opgenomen in een van de ziekenhuisbarakken 81 tot 85.⁵¹ Na drie nachten in Westerbork werden zij op 11 mei gedwongen in de goederentrein te stappen, die hen naar Sobibor zou brengen, waar zij op 14 mei werden vergast.

Het was een merkwaardig transport dat op 11 mei vertrok uit Westerbork. Het bestond in meerderheid uit zieken en bejaarden, alsmede uit 120 strafgevallenen. Er maakten minstens honderd Limburgers deel van uit. Van hen waren er slechts zes jonger dan zestig jaar, en deze zes waren de echtgenotes of dochters van een oudere. Ook de niet-Limburgers waren in meerderheid ouder dan zestig jaar. (zie tabel 3) Sociologisch moet de Limburgse groep ook speciaal zijn geweest. Helaas is de administratie van het Kamp Vught gestopt met het registreren van woonplaats en beroep, juist op de dag dat de Limburgse joden het kamp binnenkwamen. Van dertien mannen was het beroep nog vermeld; zes waren er *Kaufmann*, vier waren veehandelaar, één *Pferdehändler*, één *Kürschner* (bontwerker), en één *Lumpensort(ierder)*.⁵² Het is bekend dat vooral de oudere Limburgse joden in meerderheid werkzaam waren als veehandelaar of slager.⁵³ In Sittard is het beroep bekend van negen mannen ouder dan zestig jaar. Acht van hen waren slager of koopman.⁵⁴ Van de drie mannen uit Beek waren er twee veehandelaar. De joodse Limburgse veehandelaars spraken onder elkaar een eigen taal: Limburgs dialect, vermengd met veel Jiddische woorden. Sommige woorden hieruit hebben een

⁴⁸ David Koker, *Dagboek geschreven in Vught* (Amsterdam 1977) 112-113.

⁴⁹ NIOD, Archief Kamp Westerbork (dossier 250i) inv.nr.196.

⁵⁰ Een lijst van deze zieken lag in het archief van het Herinneringscentrum Westerbork. Op deze lijst, genoemd de Hoplaliste Krankenhaus staan 211 namen.

⁵¹ Archief Herinneringscentrum Westerbork, met dank aan Guido Abuijs

⁵² NIOD, Archief Kamp Vught (dossier 250d) inv.nr.22.

⁵³ Van Rooij-Trienekens, *Joden van Heerlen*, 29; Herman van Rens, *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis, Beek tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Beek 1994) 84; W. van Dinter, *De Joden van Gennep* (Zutphen 1990) 58.

⁵⁴ Regionaal Archief Born, gemeentearchief Sittard, bestuursarchief (dossier 1.755) doos 8.

plaats verworven in de taal van de niet-joodse bevolking.⁵⁵ Het is een surrealistische gedachte dat misschien de laatste gesprekken in dit Limburgs-Jiddisch zijn gevoerd tussen dorstige en dodelijk vermoeide oude mensen in de trein naar Sobibor. Op 14 mei 1943.

Tabel 3. Transport 11 mei 1943 naar Sobibor

	Geb. tot 1882	Geb. 1883-1926	Geb. vanaf 1927	totaal
Limburgers	94	6	0	100
Gehele transport	706	584	157	1447
Exclusief strafgevallen	681	489	157	1327

De jongere Limburgers die op 8 mei in Vught achterbleven, vertrokken op een later tijdstip in groepen eveneens naar Westerbork: op 6 en 7 juni de kinderen met één van hun ouders, op 3 juli de gehuwde vrouwen en hun volwassen dochters, en in de maanden daarna, groepsgewijs, de mannen en de overige ongehuwde vrouwen.⁵⁶ Wat betreft de Limburgers uit deze groep: de vrouwen en kinderen onder hen, evenals de ongeveer veertig ouderen, die niet waren meegegaan met het transport van 11 mei en voorlopig in Westerbork waren achtergebleven, werden in meerderheid ingedeeld bij een van de volgende transporten naar Sobibor. Bij het beruchte kindertransport, dat Sobibor bereikte op 11 juni, behoorden ook een aantal Limburgse kinderen, die op 8 april naar Vught, en op 6 en 7 juni uit Vught naar Westerbork waren gebracht. De mannen, die in groepen aankwamen in Westerbork, nadat hun werkcommando's in Vught waren opgeheven, werden merendeels gedeporteerd naar Auschwitz.⁵⁷ Eerder werd al vermeld dat een opvallend grote minderheid van de groep die in april uit Limburg naar Vught werd gebracht om nog niet geheel opgehelderde reden de oorlog wist te overleven.

⁵⁵ Frans Ramaekers en Jacques Aussems, 'Baeker Sjsproak ; de Koo (6) : de sjlag', in: *De Nuutsbaeker, voorlichtingsblad van de Gemeente Beek*, 10, nummer 3 (november 1983) 25-26.

⁵⁶ Ik heb mij gehouden aan de data die blijken uit een stuk in inv.nr. 196 van Kamp Westerbork, aanwezig in het NIOD. De Jong geeft andere data op blz. 681 van deel 8, tweede helft van *Het Koninkrijk*. De Jong heeft waarschijnlijk geen kennis gehad van het document dat ik heb gebruikt, en zich gebaseerd op de herinnering achteraf van een anonieme dagboekschrijver, die later A. Santegoeds bleek te heten, en die een boekje schreef onder de titel: *De Hel op de Vughtse Heide, door no. 469* (Utrecht, zonder datum).

⁵⁷ De Jong, *Het Koninkrijk, deel 8, tweede helft*, 683-685.

Epiloog

Limburg was *judenfrei*. Maar her en der in de provincie hielden zich joden schuil, een paar honderd Limburgers en een grote groep afkomstig uit andere delen van het land. A.P.M. Cammaert taxeert het aantal tussen de 2500 en 3500.⁵⁸ Een klein deel van hen vormt de trieste epiloog van dit drama. Na 10 april werden nog 56 joden uit Limburg in Westerbork afgeleverd. Het waren opgepakte onderduikers. Het laatste echtpaar uit Maastricht arriveerde er op 3 september 1944, tien dagen voor de bevrijding van de stad.⁵⁹ Niet alle in Limburg opgepakte onderduikers gingen rechtstreeks naar Westerbork. Sommigen werden eerst teruggestuurd naar het Huis van Bewaring van hun eigen woonplaats. Dat was het geval met een groot gezin, dat onderdak had gevonden op vier verschillende adressen, in Beek, Elsloo, Stein en Heer. Na verraad werden zij gearresteerd op 20 maart 1944. Hun reis naar Westerbork en Auschwitz liep via hun woonplaats Den Haag.⁶⁰

Conclusies

Op 8 april 1943 werden de laatste legaal in Limburg wonende joden uit de provincie weggevoerd naar het *Judendurchgangslager* Vught. Enkele weken later, op 14 mei, werd een grote groep Limburgers in het vernietigingskamp Sobibor vergast. Dat waren bijna allemaal ouderen. Deze massamoord op een groep Limburgse bejaarden maakte deel uit van het totale proces van uitroeiing van de joden door de Nazi's in heel Europa. De Holocaust had overal zijn eigen lokale kenmerken, ook in Limburg. De specifieke samenstelling van de groep die op 14 mei 1943 werd vermoord, weerspiegelt de bewuste misleidingsstrategie door de Duitsers, die in Limburg meer consequent was doorgevoerd dan in andere delen van Nederland. De ouderen vormden een restgroep, nadat in de maanden daarvoor selectief de jongeren waren weggevoerd, en merendeels vermoord. Voor personen jonger dan zestig jaar werd de deportatie naar de vernietigingskampen steeds benoemd als een vorm van verplichte arbeid in het oosten.

⁵⁸ A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden 1994) 446.

⁵⁹ NIOD, Archief Kamp Westerbork (dossier 250i) inv.nr.196.

⁶⁰ Van Rens, *Een voetnoot*, 111-113; met de correctie hierop, na aantreffen van het document dat hun arrestatie beschrijft in RHCL, Archief Gemeentepolitie Maastricht, inv.nr. 1738.

Dat moest blijken uit de administratieve afwikkeling, die grotendeels verliep via het Gewestelijk Arbeidsbureau. Het moest ook aannemelijk worden gemaakt doordat ouderen en zieken tot in april 1943 werden vrijgesteld van deportatie. Ook voor de ouderen zelf werd de misleiding volgehouden. Zij werden niet gedeporteerd naar Kamp Westerbork, vanwaar men wist dat vrijwel iedereen verder naar het oosten werd gestuurd. De ouderen gingen naar Vught, waar zij hoopten en verwachtten te kunnen blijven, op Nederlandse bodem. Pas toen ze in de fuik waren gelopen toonde de bezetter zijn ware bedoelingen. De laatste Limburgse joden reisden per goederentrein naar het meest gruwelijke instituut dat het in onmenselijkheid gespecialiseerde Derde Rijk had voortgebracht: het vernietigingskamp Sobibor.

Bijlagen

Tabel 4. Limburgse joden in 1940 naar woonplaats

Deze tabel is samengesteld door samenvoegen van diverse bronnen. De cijfers van het aantal joden en het aantal overlijdens zijn zeker niet zonder meer vergelijkbaar, omdat ze zijn ontleend aan verschillende bronnen. De cijfers over het aantal joden vóór de oorlog komen grotendeels uit Michman. De cijfers over het aantal sterfgevallen zijn ontleend aan lokale slachtofferlijsten, aan het Digitaal Monument, en aan door ons in de archieven aangetroffen deportatielijsten. Vooral bij de kleinere joodse gemeenschappen van Valkenburg, Meerssen, Gulpen en Vaals zal deze tabel een te rooskleurig beeld geven van de overlevingskansen, omdat waarschijnlijk het aantal joden kleiner was toen de deportaties begonnen dan Michman aangeeft. Het grootste probleem vormt de gecombineerde Joodse gemeente Gulpen-Vaals, waar volgens Michman niemand de oorlog zou hebben overleefd.⁶¹

Kerngemeente	Andere gemeenten	Aantal joden 1940	Aantal overlijdens
Gennep		40	25
Venlo	Venray, Arcen	150	69
Roermond	Echt, Herkenbosch, Weert	126	85
Sittard	Geleen, Limbricht, Grevenbicht, Schinnen, Urmond	245	186
Meerssen		17	10
Maastricht	Ambij, Heer, Eijsden, Gronsveld	513	268
Valkenburg		68	25
Gulpen		68 (?) ⁶²	6
Heerlen	Kerkrade, Brunssum, Hoensbroek, Eijgelshoven, Nieuwenhagen, Amstenrade	196	91
Vaals		49	31
Beek		24	8
Totaal		1496	812

⁶¹ Jozeph Michman, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam 1985) 402.

⁶² Dit getal, ontleend aan Michman et al., *Pinkas Geschiedenis*, 402, is waarschijnlijk niet juist. Gulpen heeft een joodse gemeenschap gehad van enige omvang, maar bijna alle gezinnen waren in de jaren vóór de oorlog verhuisd.

Tabel 5. Overlijden Limburgse joden naar plaats en tijd

Overleden	Geb. tot 1882	Geb. 1883-1926	Geb. vanaf 1927	Totaal
Auschwitz Vóór 31-8-42	0	17	1	18⁶³
Auschwitz 31-8-42	0	99	18	117
Auschwitz Sept 42-aug 43	3	143	27	173
Ander kamp/ onbekend	0	107 ⁶⁴	0	107
Sobibor Vóór 14-5-43	7	11	5	23
Sobibor 14-5-43	94	6 ⁶⁵	0	100
Sobibor 21 en 28-5-43	16	28	2	46
Sobibor Vanaf juni 43	19	36	13	68
Auschwitz Vanaf sept 43 ⁶⁶	23	78	17	118
Nederland Bergen-Belsen Theresiënstadt	20	22	1	43
Totaal	182	548	83	813

⁶³ Inclusief Katholiekendeportatie 9-8-42 (11 mensen).

⁶⁴ Inclusief de Koselgroep (70 mannen).

⁶⁵ Allen echtgenoten en begeleiders van ouderen.

⁶⁶ Voornamelijk opgepakte onderduikers.

Resterende vragen

Een aantal vragen betreffende de deportaties uit Limburg zijn nog niet bevredigend beantwoord:

1. Het verschil tussen het aantal mensen dat op 7 en 8 april 1943 vanuit Limburg is overgebracht naar Vught (308), en het aantal slachtoffers dat voorkomt op de diverse lijsten, is nog niet volledig verklaard. Een mogelijkheid om de verklaring beter te benaderen zou zijn om de geschiedenis van individuele personen van wie geen overlijdensbewijzen zijn gevonden, na te zoeken in het archief van de Burgerlijke Stand van hun woongemeente.
2. In de reconstructie van de besluitvorming die leidde tot de deportatie van 25 augustus 1942 ontbreekt nog een belangrijke schakel, namelijk het document waarin de burgemeesters opdracht kregen om de vrouwen en minderjarige kinderen met de volwassen mannelijke joden mee te deporteren. Het cruciale document hebben we niet kunnen vinden. Onze bewijsvoering was indirect, en berustte op een uitspraak van *Generalkommissar* Schmidt. Aangezien de noordelijke provincies van Nederland bijna altijd gelijktijdig met Limburg worden vermeld, zou het ontbrekende document heel goed aanwezig kunnen zijn in de archieven van een der andere provincies.
3. Het patroon van de jodendeportaties week in Limburg af van dat van Nederland als geheel. Wij hebben geen onderzoek gedaan naar de vraag of Limburg deze afwijkende positie deelt met andere provincies in de *Mediene*. Een studie over de deportaties in één der andere provincie zou hierover uitsluitsel geven.
4. Het zou mooi zijn dit beperkte onderzoek uit te breiden tot een totaalstudie over de Holocaust in Limburg. Er resteert tegenwoordig in Limburg nog slechts één joodse kerkelijke gemeenschap, die van Maastricht. De synagoge in Maastricht heeft vaak moeite om bij gebedsdiensten tien volwassen mannen bijeen te krijgen. Limburg heeft er recht op te weten hoe dat komt.

Geraadpleegde literatuur

- Anonymus (A. Santegoeds), *De Hel op de Vughtse Heide, door no 469* (Utrecht, zonder datum).
- Bruggen, H van, 'De ondergang van Joods Roermond', in: *Spiegel van Roermond 2006* (Roermond 2006) 20-51.
- Cammaert, A.P.M., *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden 1994).
- Croes, Marnix, en Peter Tammes, *Giflaten wij niet voortbestaan* (Amsterdam 2004).
- Dinter, W. van, *De joden van Gennep* (Zutphen 1990).
- Jong, Dr L de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage 1969-1991).
- Lemmens, J.M., *Joods leven in Maastricht* (Maastricht 1990).
- Lemmens, J.M., 'De Sittardse joden en hun begraafplaatsen' in: Stichting Historie Sittard, *Sittard uit bronnen geput, deel 2* (Sittard 1993) 517-540.
- Luijn, P.B.N.van, *Stadt Sittardt* (Sittard 1993).
- Michman, Joseph, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam 1985).
- Knoors, Jean "Dat in de gemeente Grevenbicht geen joden meer wonen" (Grevenbicht 1995).
- Koker, David, *Dagboek geschreven in Vught* (Amsterdam 1977).
- Presser, Dr J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom (1940-1945)* (achtste druk, 's-Gravenhage 1985).
- Rens, Herman van, et al., *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis, Beek tijdens de Tweede wereldoorlog* (Beek 1994).
- F.H.M. Roebroeks, *De Salmangs, dagboeknotities en herinneringen van een joods gezin in Maastricht* (Maastricht 1998).
- Rooij-Trienekens, F. van, *Joden van Heerlen in de Tweede Wereldoorlog* (Beek-Ubbergen 1998).
- Steinen, Hein, *De Joods gemeente Heerlen* (Heerlen 1993).
- Vleeshouwers, Math, *Beelden uit Limbricht, deel 1* (Sittard 1996).

Lijst van geraadpleegde archieven

- Gemeentearchief Beek*, aanwezig in het Regionaal Archief in Born.
- Gemeentearchief Sittard*, aanwezig in het Regionaal Archief in Born.
- Gemeentearchief Maastricht, archief van de Gemeentepolitie*, onder dossiernr 20.108a aanwezig in het Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL) te Maastricht.
- Archief van de Commissaris van de provincie Limburg*, aanwezig in het RHCL.
- Het Digitaal Monument Joodse Gemeenschap in Nederland*.
- Archief Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* te Amsterdam.
- Archief Herinneringscentrum Westerbork* te Westerbork.

Inzet bij het artikel

Sobibor

De massamoord op de laatste Limburgse joden vond plaats in Sobibor bij Lublin in Polen. Dat feit vraagt om een toelichting. Vrijwel alle West-Europese joden werden naar **Auschwitz** gedeporteerd. In dit kamp werden veel mensen meteen bij aankomst vergast, maar uit de meeste transporten werden een aantal personen geselecteerd om in het concentratiekamp of in een van de vele buitenkampen te werken. De meerderheid van de dwangarbeiders kwam om het leven door honger of ziekte, of werd op een later tijdstip alsnog vermoord in de gaskamer. Een klein aantal overleefde, en kon na de oorlog de verschrikkingen van Auschwitz navertellen. Daarom heeft iedereen wel eens gehoord van dit kamp. **Sobibor** daarentegen was, evenals Treblinka en Belzec, een vernietigingskamp dat bedoeld was voor de snelle en totale uitroeiing van alle Poolse joden. Het verschil met Auschwitz was, dat aan deze drie kampen geen werkkamp was verbonden. Alle aangevoerde mensen werden meteen na aankomst vergast. Er zijn bijna geen overlevenden. Het bestaan van de kampen is bij veel mensen onbekend. De drie genoemde kampen waren de laatste verblijfplaats van anderhalf miljoen joden uit Polen. Dat er in 1943 ook 35000 Nederlanders werden gedeporteerd naar Sobibor was het gevolg van het feit dat tijdelijk, wegens een tyfusepidemie, de gaskamers van Auschwitz-Birkenau op minder dan volledige capaciteit functioneerden.

De enigen die langer dan een paar uur verbleven in de drie kampen waren mensen die de fabriek van de dood draaiend moesten houden. Zij joegen de slachtoffers naar de gaskamer, sorteerden de buitgemaakte goederen, stookten de crematoria en beroofden de lijken van hun gouden tanden. In Sobibor kwam deze kleine groep op 14 oktober 1943 in opstand. Enkele gevangenen wisten te ontsnappen. De Duitsers lieten daarna het hele kamp afbreken, en camouflerden de plaats door er een bos te planten. Zo bleef Sobibor tientallen jaren onzichtbaar en vergeten. Pas lang na de oorlog werd er een monument geplaatst en een museum ingericht. De weg, die voerde van de barak waar de gevangenen zich moesten uitkleden naar de gaskamer, werd weer zichtbaar gemaakt. Deze weg wordt nu aan beide kanten omzoomd met ruwe granieten stenen met daarop een plaquette met een of meer namen van slachtoffers. Nabestaanden, vrienden of lokale gemeenschappen kunnen hier een steen bijdragen aan deze Laan der Herinnering. Deze zomer komt in deze laan een steen met het opschrift:

JACOB BENEDIK
Schimmert 27-01-1870
JOHANNA BENEDIK-BRÜCKHEIMER
Kühlsheim 18-10-1875
SALOMON STEINBERG
Hagen 16-06-1867
SELMA STEINBERG-HERTZ
Goch 29-10-1868
JOEP WOLF
Urmond 3-02-1870

+ Sobibor 14 mei 1943 +

leven voort in de gemeenschap van
Beek (Limburg, Nederland)

Beek; mei 2008.

Dit artikel is ook geplaatst op de website van de Stichting Herdenking Oorlogsslachtoffers Beek, www.dodenherdenking-beek.nl . Een verkorte en op Beek toegesneden versie wordt geplaatst in het tijdschrift *Becha* van de Heemkundevereniging Beek.